

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई

माननीय न्यायाधीश श्री टंकबहादुर मोक्तान

आदेश

०७७-WO-०१३०

मुद्दा: उत्प्रेषण, परमादेश।

प्यूठान जिल्ला, प्यूठान नगरपालिका वडा नं. १० घर भई हाल भक्तपुर जिल्ला) }
मध्यपुरथिमी नगरपालिका बस्ने अधिवक्ता केशरजंग के.सी..... १ }
दाङ जिल्ला तुलसीपुर उप-महानगरपालिका वडा नं. १३ फूलवारी घर भई हाल }
काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, अनामनगर बस्ने अधिवक्ता }
लोकेन्द्रबहादुर ओली. १ } निवेदक

विरुद्ध

नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, काठमाडौं..... १ } प्रत्यर्थी

नेपालको संविधानको धारा ४६ र १३३ बमोजिम यस अदालतको असाधारण
अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दायर हुनआएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश
यसप्रकार रहेको छ :-

तथ्य खण्ड

विश्वमा महामारीका रूपमा फैलिएको कोभिड- १९, एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा
सर्ने एउटा गम्भीर सरुवा रोग हो। यो आकस्मिक रूपमा देखिएको रोग हो। संविधानले
आकस्मिक सेवालाई मौलिक हकका रूपमा राखी सो सेवा निःशुल्क प्राप्त हुने व्यवस्था गरेको

८५

छ। संविधानको धारा ३५ को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वज्चित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्न जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ लागु भैसकेको छ। कुनै पनि व्यक्ति कोभिड-१९ रोगको बिरामी हो या होइन भनी थाहा पाउने एकमात्र विधि भनेको Real Time Polymerase Chain Reaction 'RT-PCR' प्रविधिमार्फत गरिने परीक्षण नै हो। आम नागरिकको स्वास्थ्य निःशुल्क जाँच गरी भाइरस भए नभएको पहिचान गर्ने प्रमुख कर्तव्य र दायित्व सरकारको हो। शुरुका दिनमा यो परीक्षण निःशुल्क भएतापनि नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले परीक्षणका लागि शुल्क निर्धारण गरिदिएपछि अस्पतालहरूले आफ्नो अनुकूल चारहजार चारसय (४,४००) रुपैयासम्म शुल्क लिएर पि.सि.आर. परीक्षण गरिरहेका छन्। कानूनका दृष्टिले सबै नागरिक समान हुने व्यवस्था संविधानको धारा १८(१) मा मौलिक हककै रूपमा रहेको छ। यस व्यवस्थाले भेदभाव गर्न नहुने कुरालाई संवैधानिक रूपमा र्यारेन्टी गरेको छ। राज्यको उच्च ओहोदामा रहेका राष्ट्रपति, उप-राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, मन्त्री लगायत राज्यका उच्च पदस्थ व्यक्तिहरूले सरकारी सुविधा लिईरहेका छन्। यसरी राज्यको तर्फबाट सरकारी सुविधा लिईरहेका र रकम तिर्न हैसियत भएकाहरूले PCR Test को सेवा निःशुल्क प्राप्त गरिरहेका छन्। तर गरीब जनता जो दैनिक एक छाक खान पनि मुश्किल छ, उनीहरूका लागि निकै मंहगो परीक्षण शुल्क तोकिनु भनेको जनतालाई परीक्षणबाट वज्चित गर्नु हो। परीक्षण गर्न नसक्नु भनेको जीउँदै मृत्युलाई स्वीकार गर्नु हो। निःशुल्क प्राप्त हुने मौलिक हक, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले प्रयोगशालालाई शुल्क लिएर कोभिड-१९ को परीक्षण गर्न दिने निर्णय आफैमा भेदभावपूर्ण र गैरकानूनी छ।

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले प्रयोगशालाहरूलाई शुल्क लिएर परीक्षण गर्न दिने निर्णय संविधानको धारा ३५(१) को मौलिक हक तथा जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५ को दफा ३(४) (ग) को व्यवस्था विपरीत भई गैरकानूनी छ। उक्त गैरकानूनी निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी निःशुल्क पि.सि.आर. परीक्षण गर्नु/गराउनु साथै शुल्क लिएर प्रयोगशालाहरूलाई परीक्षण गर्न दिने नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको मिति २०७७ साल भदौ १४ गतेको मन्त्री, ICS का पदाधिकारीसहित कोभिड-१९ रोकथाम तथा नियन्त्रण सम्बन्धमा बसेको बैठकले गरेका (कोभिड-१९ परीक्षण गर्ने सबै प्रयोगशालाहरूले दिए भए परीक्षणबाट देखा आए प्रतिक्रिया अधिकतम चापडनाप चापाराग्य रुपैया लिन पाउने)

G.S.

निर्णय गैरकानूनी तथा नेपालको संविधानले जनतालाई प्रदान गरेको मौलिक हकको विपरीत भई सरुवा रोगको उपचार निःशुल्क पाइने जनस्वास्थ्य सेवा ऐनको दफा ३ को उपदफा ४ (ग) मा उल्लेखित व्यवस्था विपरीत समेत छ। अतः शुल्क लिनेदिने गरी भएको निर्णय संविधानको धारा ३५(१) को मौलिक हक तथा जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५ को दफा ३(४) (ग) को व्यवस्था विपरीत हुँदा उक्त निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी संविधान तथा कानूनले जनतालाई प्रदान गरेका निःशुल्क स्वास्थ्यसेवा पाउने हक सुनिश्चित गर्न निःशुल्क रूपमा सबै जनतालाई परीक्षण र उपचारको निःशुल्क व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीका नाउँमा परमादेश जारी जारी गरी पाउँ भन्ने समेत बेहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? आदेश जारी हुन नपर्ने भए आधार कारणसहित यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४६ बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखितजवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीका नाउँमा यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी म्याद सूचना पठाई म्यादभित्र लिखितजवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु।

साथै अन्तरिम आदेश माग गरेको सम्बन्धमा विचार गर्दा दुवै पक्षलाई राखी छलफल गराउन उपयुक्त हुने देखिंदा संविधानको धारा ३५ (१) तथा जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ३(४)(ग) बमोजिम Covid-१९ सँग सम्बन्धित परीक्षण (PCR Test) सरुवा रोग सम्बन्धी सेवा हो, होइन? यो सेवा प्रत्येक नागरिकलाई दिनु पर्ने हो, होइन? सो समेत खोली हालसम्म PCR Test कति भए, तिनीहरुको न्यूनतम मूल्य कतिसम्म हुन सकदछ र उक्त PCR Test प्रत्येक नागरिकलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउदा लाग्ने मूल्य र व्यवस्थापन सम्भव छ छैन वा यस्तो सेवा जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ३(४)(ग) को परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक हैसियतको दृष्टिकोणबाट राज्यको कुन तहसम्म उपलब्ध गराउन सकिने हो त्यस्को लेखाजोखासहित अन्तरिम आदेश छलफलको लागि मिति २०७७।६।८ गते विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयबाट यस सम्बन्धमा छुट्टै प्रतिवेदनसहित उक्त मन्त्रालयका सचिव वा प्रवक्तामार्फत लिई उपस्थित हुनु। यसमा अन्तरिम आदेशको छलफलको पेशीको सूचना महान्यायाधिवक्ता कार्यालयलाई दिनू भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०७७।५।३० मा यस अदालतबाट भएको आदेश।

O.P.U.

[Signature]

कोभिड-१९ लाई विश्वस्वास्थ्य संगठनले नै सरुवा रोग हो भनी घोषणा गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा कोभिड-१९ को महामारीको रोकथाम तथा प्रतिकार्यमा संलग्न रही समुदायलाई कोभिड-१९ बाट सुरक्षित राख्न यस मन्त्रालय अहोरात्र लागि परिरहेकै छ। यस मन्त्रालयले संक्रमितको उपचार गर्ने, शंकास्पदलाई क्वारेन्टाईन र आइसोलेसनको व्यवस्था गर्ने र कन्ट्याक्ट ट्रेसिङ्गको काम निरन्तररूपमा गरिरहेको छ। कोभिड-१९ को संक्रमण तथा अन्य रोगहरूको संक्रमणको सन्दर्भमा सदैव सचेत रहेँदै सोको व्यवस्थापनका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम, सञ्चालन तथा अति आवश्यकीय औषधि तथा औजारजन्य स्वास्थ्य सामग्रीको भण्डारणका साथै नागरिकले प्राप्त गर्ने आधारभूत स्वास्थ्य सेवा तथा यस मन्त्रालयले निर्धारण गरेको मापदण्डभित्र परेका कोभिड-१९ को संक्रमित तथा संक्रमणको दायरामा रहेका व्यक्तिहरूको परीक्षण र उपचार निःशुल्क र नियमित रूपमा प्रदान भईरहेको छ। सोको लागि मन्त्रालयले WHO ले तोकेको मापदण्डको अधीनमा रहेर सरकारी तथा निजी स्वास्थ्य संस्थाहरूको लागि स्वास्थ्य सामग्री तथा स्वास्थ्य सेवाको मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ।

SARS-COV-२ भाइरसको कारणबाट हुने कोरोना भाइरस रोग (COVID-१९) एक सरुवा रोग हो। कोरोना भाइरस रोग COVID-१९ सन् २०१९ डिसेम्बर ३१ मा पत्ता लागेको नर्यां सरुवा रोग हो। COVID-१९ निदान गर्ने प्रयोगशाला परीक्षण PCR Test हो। महामारीको समयमा COVID-१९ संग सम्बन्धित लक्षण तथा चिन्हहरू भएका व्यक्तिहरू अग्रपांतिमा खटिने स्वास्थ्यकर्मी, सरसफाइ कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी र रोग प्रतिरोधी क्षमता सम्बन्धी' कुनै समस्या भएका व्यक्ति, विपन्न नागरिक लगायत जोखिम क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीको आर.टी.- पि.सि.आर. परीक्षण नेपाल सरकारले निःशुल्क प्रदान गर्दै आएको छ। कोभिड-१९ को संक्रमणको शंका भएका र संक्रमितको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका सम्पूर्ण नागरिकहरूको हकमा राज्यले निःशुल्क रूपमा नै PCR परीक्षण गर्ने गरिरहेको छ। कोभिड-१९ को संक्रमणको शंकाको दायरामा नपरेका तर भिसा प्रयोजनका लागि तथा स्वेच्छाले परीक्षण गराउन चाहनेहरूको हकमा निजी तथा सामुदायिक अस्पतालहरूबाट समेत निश्चित शुल्क लिई PCR परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाईएको हो। यसका अलावा तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था र प्रयोगशालामा आउने जो कोहीलाई हालसम्म पनि निःशुल्करूपमा PCR परीक्षण भईरहेको छ।

[Signature]

GVR

अतः यसरी विपन्न नागरिक, COVID-१९ सँग सम्बन्धित लक्षण तथा चिन्हहरू भएका व्यक्तिहरू, अग्रपंक्तिमा खटिने स्वास्थ्यकर्मी सरसफाई कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी र रोग प्रतिरोधी क्षमता सम्बन्धी कुनै समस्या भएका व्यक्तिहरूको हालसम्म पनि निःशुल्क रूपमा PCR परीक्षण भईरहेको र नेपाल सरकारको आर्थिक अवस्थाले भ्याएसम्म मापदण्ड बमोजिम PCR Test निःशुल्क नै भईरहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ। रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको तर्फबाट यस अदालतमा पेश गरेको लिखित जवाफ।

यस अदालतको आदेश

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलाशसमक्ष पेश हुनआएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट रहनु भएका विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू डा. श्री सुरेन्द्र भण्डारी र डा. श्री चन्द्रकान्त ज्वाली, विद्वान् अधिवक्ताहरू डा. श्री शिवकुमार यादव, श्री पंकजकुमार कर्ण, श्री सालिकराम सापकोटा, श्री खिमानन्द अधिकारी, श्री लोकेन्द्रबहादुर ओली, श्री रामप्रसाद पौडेल, श्री सुरेन्द्रविक्रम के.सी, श्री सन्तोष भण्डारी, श्री नवराज पाण्डे, श्री राजेन्द्र महर्जन, श्री सुजन नेपाल, श्री सुर्यबहादुर वली, श्री ज्ञानेन्द्र घले, श्री जनकसिंह साउद, श्री वीरभद्र जोशी, श्री हरिप्रसाद दाहाल, श्री भाईराजा राई, श्री कीर्तिनाथ शर्मा पौडेल, श्री यमुना गौतम पौडेल, श्री केशरजंग के.सी समेतले नेपालको संविधानको धारा ३५ को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वज्चीत गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्न जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ लागु भैसकेको छ। जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ३ को उपदफा ४ (ग) मा "प्रत्येक नागरिकलाई देहायका शिर्षक अन्तर्गत तोकिए बमोजिमका आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरू निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ" भन्ने व्यवस्था भै त्यसमित्र सरुवा रोगलाई पनि समेटिएको अवस्था छ। जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ लाई कार्यान्वयन गर्न बनेको जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७ को अनुसूची-१ को खण्ड ३ मा सरुवा रोग सम्बन्धी सेवाको सूचीमा SARS-CoV-2 भाइरसको कारणबाट हुने कोरोना भाइरस रोग (COVID-१९) उल्लेख गरेको पाईदैन। Covid- १९ लाई विश्व स्वास्थ्य संगठनले नै सरुवा रोग भनी घोषणा गरिसकेको अवस्थामा कोरोना भाइरसलाई नियमावलीमा सरुवा रोगको सूचीमा नसमेटिनु भनेको पूर्णरूपमा नीति र नियतमा खोट देखिनु हो। सरकारले प्रत्येक

[Signature]

एकपटक जीवन गुमेपछि सो फर्कदैन भन्ने सरकारले भुल्नु हुदैन। कोरोनाको महामारीले देश नै तहसनहस भैरहेको परिस्थितिमा स्वास्थ्य सेवालाई व्यवसायका रूपमा लिई फाईदा उठाई रहेको प्रशस्त देखन सकिन्छ। यस परिस्थितिलाई निर्मूल पार्न स्वास्थ्य संस्थाहरुको सामाजिक दायित्वको सिद्धान्तको अनुसरण गर्न सकिन्छ। जसमा सरकार, जनता र निजी क्षेत्रले समेत जोखिमको बाँडफाँड गरी सहकार्य गर्ने गरिन्छ। कोरोना भाइरस जस्तो महामारी भविष्यमा अरु पनि देखा पर्न सक्ने हुँदा सरकारले पूर्व तयारीमा ध्यान दिन जरुरी देखिन्छ। अतः संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक शर्तसहित प्रदान नगरिएका हुँदा प्रत्येक नागरिकलाई समानरूपमा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्रदान गर्नु, गराउनु भनी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका नाउँमा परमादेश सहितको आदेश जारी गरी पाउँ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् सह-न्यायाधिवक्ता श्री सञ्जीव राज रेग्मीले मन्त्रालयले संक्रमितको उपचार गर्ने, शंकास्पदलाई क्वारेन्टाईन र आइसोलेसनको राख्ने व्यवस्था गर्ने र कन्ट्रियाक्ट ट्रेसिङ्को काम निरन्तररूपमा गरिरहेको छ। साथै शंकाको दायरामा नपरेका तर भिसा प्रयोजनका लागि तथा स्वेच्छाले परीक्षण गराउन चाहनेहरुको हकमा निश्चीत शुल्क लिई PCR परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हो। यसका अलावा तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था र प्रयोगशालामा आउने जो कोहीलाई हालसम्म पनि निःशुल्करूपमा PCR परीक्षण भईरहेको छ। RT-PCR Test गर्दा लाग्ने शुल्क रु.२,०००/- विश्वका अरु मुलुकहरुको अवस्था हेरी निर्धारण गरिएको हो। अहिलेको अवस्थामा भारतको उत्तरप्रदेशले रु.१,६००/- भा.रु. र अमेरिकामा १०० डलर शुल्क लिई परीक्षण गरिरहेको अवस्थामा, नेपालमा निर्धारण गरिएको शुल्क न्युनतम हो। अतः कोभिड-१९ बिल्कुलै नया रोग भएको हुँदा प्रत्येक दिन नयाँ-नयाँ तथ्य थाहा हुँदै जाने र यस मन्त्रालयले WHO को मापदण्डको अधीनमा रही जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन तथा अति आवश्यकीय औषधि तथा औजारजन्य स्वास्थ्य सामग्रीको भण्डारणका साथै नागरिकले प्राप्त गर्ने आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ। साथै कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित लक्षण तथा चिन्हहरु भएका व्यक्तिहरु, अग्रपांतिमा खटिने स्वास्थ्यकर्मी, सरसफाई कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी र रोग प्रतिरोधी क्षमता कम भई बढी समस्या भएका व्यक्ति, जोखिम क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीको आर.टी.-पि.सि.आर. परीक्षण नेपाल सरकारले निःशुल्क प्रदान गर्दै आएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदकको निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने होईन

Cm(18)

भन्ने समेत बहस गर्नुभयो। साथै स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयबाट इजलास समक्ष मन्त्रालयका प्रवक्ता प्रा.डा. जागेश्वर गौतमले मन्त्रालयले संक्रमितको उपचार गर्ने, शंकास्पदलाई क्वारेन्टाईन र आइसोलेसनको राख्ने व्यवस्था गर्ने र कन्ट्रियाक्ट ट्रेसिङ्गको काम निरन्तररूपमा गरिरहेको छ। साथै शंकाको दायरामा नपरेका तर भिसा प्रयोजनका लागि तथा स्वेच्छाले परीक्षण गराउन चाहनेहरूको हकमा निश्चित शुल्क लिई PCR परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हो। यसका अलावा तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था र प्रयोगशालामा आउने जो कोहीलाई हालसम्म पनि निःशुल्करूपमा PCR परीक्षण भईरहेको छ समेत भनी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयबाट कोभिड-१९ का सम्बन्धमा भए गरेका काम कारबाहीका बारेमासमेत आफ्नो भनाइ राख्नुभयो।

उपर्युक्त दुवै तर्फका विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको बहस सुनी रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी निर्णय तर्फ हेर्दा रिट निवेदकको निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होईन सोही सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

यसमा निर्णय तर्फ हेर्दा, कोभिड महामारीको सन्दर्भमा सार्वजनिक हक र सरोकारसँग सम्बन्धित भनी नेपालको संविधानको धारा १३३(२)(३) अन्तर्गत प्रस्तुत निवेदन यस अदालत समक्ष दर्ता हुन आएको पाइन्छ। महामारीको रूपमा हाल विश्वभर फैलिइरहेको कोभिड-१९ सरुवा रोग नेपालमा पनि फैलिएको र सो कारण जनधनको क्षति भएको विषयलाई लिएर सो रोगको परीक्षणको सन्दर्भमा गरिने पि.सि.आर. परीक्षण (RT- PCR TEST) पूर्णतः निःशुल्क बनाइनुपर्नेमा विपक्षीवाट शुल्क निर्धारण गरिएको, सो कार्य संविधान र कानून विपरीत भयो भन्ने निवेदकहरूको मुख्य जिकिर रहेको पाइन्छ। निवेदकहरूका अनुसार संविधानको धारा ३५ को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट विचित गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्न जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ लागु भैसकेको छ। आधारभूत र आकस्मिक सेवा कसैलाई निःशुल्क गर्नु र कसैको हकमा सशुल्क गर्नु संविधानको धारा १८(१) समेतको विपरीत हुन्छ। स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले प्रयोगशालाहरूलाई शुल्क लिएर परीक्षण गर्न दिने निर्णय संविधानको धारा ३५(१) को मौलिक हक तथा जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५ को दफा ३(४) (ग) को व्यवस्था विपरीत भई गैरकानूनी छ। तसर्थ नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको मिति २०७७ साल भदौ १४ गतेको मन्त्री, ICS का पदाधिकारीसहित कोभिड-१९ रोकथाम तथा नियन्त्रण सम्बन्धमा बसेको

4/10

बैठकले गरेका कोभिड-१९ परीक्षण गर्ने सबै प्रयोगशालाहरूले पि.सि.आर. परीक्षणवापत सेवा शुल्कसहित अधिकतम चारहजार चारसय रूपैया लिन पाउने भनी गरेको निर्णय संविधान र कानून विपरीत हुँदा उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी कोभिड-१९ को परीक्षण सेवा निःशुल्क प्राप्त हुनुपर्ने सेवा हुँदा निःशुल्क परीक्षण गर्नु गराउन् भनी विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाँउ भन्नेसमेत निवेदकहरूको निवेदन दाबी रहेको पाइन्छ।

विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको लिखित जवाफ हेर्दा SARS-COV-२ भाइरसको कारणबाट हुने कोरोना भाइरस रोग (COVID-१९) एक सरुवा रोग हो र कोभिड-१९ निदान गर्ने प्रयोगशाला परीक्षण PCR Test हो भन्ने कुरा स्वीकार गर्दै “महामारीको समयमा कोभिड-१९ संग सम्बन्धित लक्षण तथा चिन्हहरू भएका व्यक्तिहरू अग्रपडितमा खटिने स्वास्थ्यकर्मी, सरसफाई कर्मचारी सुरक्षाकर्मी र रोग प्रतिरोधी क्षमता सम्बन्धी कुनै समस्या भएका व्यक्ति, विपन्न नागरिक लगायत जोखिम क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीको आर.टी.-पि.सि.आर. परीक्षण नेपाल सरकारले निःशुल्क प्रदान गर्दै आएको छ। कोभिड-१९ को संक्रमणको शंका भएका र संक्रमितको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका सम्पूर्ण नागरिकहरूको हकमा राज्यले निःशुल्क रूपमा नै PCR परीक्षण गर्ने गरिरहेको छ। कोभिड-१९ को संक्रमणको शंकाको दायरामा नपरेका तर भिसा प्रयोजनका लागि तथा स्वेच्छाले परीक्षण गराउन चाहनेहरूको हकमा निजी तथा सामुदायिक अस्पतालहरूबाट समेत निश्चित शुल्क लिई PCR परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाईएको हो” भन्ने जिकिर लिएको पाइन्छ।

यसरी झट्ट हेर्दा निवेदकको जिकिर र विपक्षीहरूको लिखित जवाफको बीचमा के नै फरक कुरा छ त भनेजस्तो पनि देखिन्छ। तर सार्वजनिक हक र सरोकारको भनी दायर भएको यो निवेदनमा निवेदकको भनाईको अतिरिक्त भूई सतहको यथार्थ के अवस्था छ सो समेत हेरी आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले सुनुवाइको क्रममा यस अदालतको आदेशबमोजिम उपस्थित विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका प्रवक्ता प्रा. डा. जागेश्वर गौतमले आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाको बारेमा जे कुरा व्यक्त गर्नुभयो सो र जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को कार्यान्वयन गर्न बनेको जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७ को अनुसूची १ मा कोभिड-१९ लाई सरुवा रोगको वर्गमा नराखिएको परिस्थिति सहित यो विषयलाई समग्रतामा यस अदालतबाट भएका विभिन्न अन्तरीम आदेश तथा अन्तिम आदेशको परिप्रेक्ष्यमा समेत हेरी निर्णय निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने देखियो।

लिखा

प्रारम्भमा नै के कुरा स्पष्ट गरिनु आवश्यक देखिन्छ भने यस अदालतमा कोभिड-१९ महामारी सम्बन्धी जे जति रिट निवेदनहरू परेका छन् ती सबै सार्वजनिक हक र सरोकारका निवेदनहरू भनी दर्ता भएका हुन्। ती निवेदनहरूमा र प्रस्तुत रिट निवेदनमासमेत विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूले स्वतः स्वफुर्तरूमा सहभागी भै जे जसरी बहस पैरवी गर्नुभएको छ त्यो अत्यन्त सकारात्मक छ। इजलास वहाँहरूले आम नेपाली जनताको स्वास्थ्यको विषयमा देखाउनु भएको सरोकार, चासो र व्यवसायिकताको सहाहना गर्दछ।

बहसको क्रममा विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूले यस अदालतबाट यसअघि भएका आदेश र फैसलाहरूसमेत इजलाससमक्ष पेश गर्नुभएको छ। ती आदेशहरू हेर्दा जुनरूपमा कोभिडको महामारी फैलिंदै गयो, जे जसरी यसबारे वैज्ञानिक तथ्यहरू वाहिर आए, जे जसरी हाम्रो मुलुकमा घटनाक्रमहरू अघि बढे अदालतले पनि ती कुराहरूलाई समीक्षा गर्दै आदेश गर्दै गएको पाइन्छ। सार्वजनिक सरोकारका ती निवेदनहरूमा सुनुवाइ गर्दा यस अदालतले पनि महामारीको सन्दर्भमा सरकारले चालनुपर्ने कदमको बारेमा निवेदकले उठाएका कुराहरूमा मात्र सीमित नरही यो महामारीलाई कसरी सही किसिमबाट र सामुहिक रूपबाट सामना गर्न सकिन्छ, कसरी जनताका मौलिक हक र स्वतन्त्रता तथा न्याय सम्बन्धी हकको रक्षा गर्न सकिन्छ, कसरी निरोधात्मक, प्रतिरक्षात्मक र पुनर्स्थापनात्मक स्वास्थ्य सेवालाई जनताको सहज पहुँचमा पुऱ्याउन सकिन्छ, कसरी मुलुकको अर्थतन्त्रलाई पुनः चलायमान बनाउन सकिन्छ र सो सन्दर्भमा राज्य संयन्त्रले विश्व स्वास्थ्य संगठनद्वारा जारी स्वास्थ्य सम्बन्धी निर्देशन, मानक तथा मापदण्ड समेतलाई मध्येनजर गर्दै कसरी संविधानको भावनाअनुरूप, पारदर्शी र जवाफदेहीरूपमा काम गर्न सक्छ भन्ने कुराहरूलाई समेत दृष्टिगत गरी आदेशहरू जारी गरेको अवस्था छ। अन्तरीम आदेशहरू जारी गर्नुपूर्व ०७६-WO-०९३३ को निवेदनमा विद्वान् महान्यायाधिवक्ता र अन्य न्यायाधिवक्ताहरूका अतिरिक्त स्वास्थ्य मन्त्रालयका प्रवक्ता डा. विकास देवकोटा तथा स्वास्थ्य सेवा विभागका महानिर्देशक महेन्द्रप्रसाद श्रेष्ठ, ०७६-WO-०९७३ को निवेदनमा वरिष्ठ स्वास्थ्य प्रशासक डा. गुणनीधि शर्माको कुरासमेत सुनी र परिस्थितिको मूल्याङ्कन समेत गरी आदेशहरू भएको देखिन्छ। प्रस्तुत रिट निवेदनमा पनि यस अदालतको आदेशबमोजिम उपस्थित स्वास्थ्य मन्त्रालयका प्रवक्ता प्रा.डा. जागेश्वर गौतमले राख्नु भएका कुराहरूसमेत सुनिएको र वहाँसँग छलफल गरिएको छ। अर्थात् सार्वजनिक सरोकारका विषय भनी उठाइएका विषयहरूमा यस अदालतले न्याय निरूपणको विषयलाई प्रतिद्वन्द्वात्मक कारबाही नमानी, एउटा सहकार्यको अवसर र

दायित्वको रूपमा रहेको छ। निवेदकतर्फबाट उपस्थित विदान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरु एवं सरकारको तर्फबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ताले पनि यही सहकारी भाव र मर्मलाई बहसको क्रममा प्रदर्शित गर्नु भएको छ।

यस अदालतबाट भएका आदेशहरुको प्रयोजन महामारीबाट प्रभावित जनताहरुको केकसरी प्रभावकारीरूपमा रक्षा गर्न सकिन्छ भन्ने नै हो। जब संविधानद्वारा प्रदत्त अधिकारहरुको पालनाको प्रश्न उठ्छ, जब सार्वजनिक सरोकार र चासोको सवालमा सरकारका कार्यहरु संविधान अनुरूप भए वा भएनन् भन्ने प्रश्न उठ्छ यस अदालतले संविधानका शब्द, भावना र संवैधानिक लक्ष्यसमेत हेरी आफ्नो संवैधानिक धर्मको पालना गर्ने हो। संविधानद्वारा प्रदत्त हकको रक्षा गर्नु यस अदालतको कर्तव्य हो। मुलुकमा ऐटा पनि व्यक्ति उपेक्षित रहदा अदालतको मन दुख्छ; चासो र सरोकार बढ्छ। अधिकारको रक्षा नहुँदा अदालत चुप लागेर वस्ने कुरै हुदैन। संविधानको रक्षा गर्दा नै संविधानले हामी सबैको रक्षा गर्न सक्छ। संविधानको पालनाको जुन कुरा छ यो “धर्म-एव हतो हन्ती, धर्मो रक्षति रक्षितः तस्माधर्मो न हन्तभ्यो, मा नो धर्मो हतोऽवधीत्” भने जस्तै हो।¹ त्यसैले आफ्नो न्यायिक कर्तव्य निर्वाह गर्ने क्रममा संविधानलाई सर्वोपरी ठानी त्यसको शब्द र मर्मको अनुशरण गर्दै यस अदालतबाट विभिन्न आदेशहरु भएका हुन्। ती आदेशहरु कुनै न्यायिक महत्वाकांक्षा वा लहड्का उपज होइनन्। संवैधानिक कर्तव्यको पालनाबाहेक यस अदालतको अन्य कुनै अभिष्ट छँदापनि छैन। कोभिड संक्रमणको परिस्थितिको प्रभावकारीरूपमा नियन्त्रण भएको भए यस अदालतले आदेशहरु जारी गर्नुपर्ने अवस्था नै पद्देनथ्यो। त्यसैले अदालतका आदेशहरुको पालना नहुँने कुरा यसलाई कदापि स्वीकार्य हुदैन। यस्तो कुरा अदालतको गम्भीर सरोकारको विषय वन्छ। आफ्नो आदेशको पालना गराउन संविधानका व्यवस्थाहरुको पुनः सहारा लिनुपर्दै भन्ने यसले कल्पना सम्म पनि गर्न चाहैदैन। संविधानले नै कार्यपालिका, विधायिका र न्यायपालिकालाई जे जस्तो अधिकार र कर्तव्य प्रदान गरेको छ अदालतले आफूले सो कर्तव्यको पालना गर्दै अरुलाई पनि सो कर्तव्यको पालना गर्न आदेश गर्ने हो। संविधानको अविभावकको नाताले यो यसको कर्तव्य हो। संविधानको धारा १२६ र धारा १२८ का व्यवस्थाहरु पनि त्यहि न्यायिक कर्तव्य पालनासंग सम्बन्धित छन्। संविधान फुर्सदको बेला पढ्ने र आपत विपदको बेला बिसनी; माने पनि हुने नमाने पनि हुने दस्तावेज होइन; न त यो कुनै साइत वा मुहुर्तमा मात्र पढिने दस्तावेज

¹ अर्थात् जो धर्मको नास गर्छ, धर्म स्वयंले उसको बास गर्छ; जो धर्मपरायण छ, धर्मले पनि उसको रक्षा गर्छ। त्यसैले, धर्मको त्याग कदापि गर्नु हुदैन।

४/१८

हो। त्यसैले यो संविधान पढने बेला होइन भनी कसैले भन्न मिल्दैन। संविधानले राज्य संयन्त्रका पदाधिकारीहरुबाट पूर्ण निष्ठा र समर्पण खोज्छ। किनभने हामो विकास र सम्बृदिको बाटो संवैधानिक बाटो नै हो। यसमा कुनै गैरसंवैधानिक छोटो काँट (short cut) उपलब्ध छैन। संविधान बमोजिमको आचरणबाट नै संविधानमा स्वामित्वको अभिवृद्धि हुन सक्छ, जुन नेपालको अबको संवैधानिक अभिष्ट हो र हुनुपर्छ। कोभिड सम्बन्धी रिट निवेदनकै निरूपणको क्रममा यस अदालतले ०७६-WO-०९६२ को रिट निवेदनमा “नेपालको संविधानले बोकेको मर्मलाई राज्यको हरेक निकायले शिरोपर गर्नुपर्ने हुन्छ। संविधानभन्दा माथि कोही छैन र हुन पनि सकदैन²”, भन्ने मत व्यक्त गरिसकेको छ। कोभिड-१९ को महामारीको सम्बोधन र सामना गैरसंवैधानिक मार्गबिट हुन सक्छ भन्ने कुरामा यो अदालत विश्वास गर्दैन। त्यसैले पनि प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाइएका प्रश्नहरुको निरूपणपूर्व यो महामारीको सन्दर्भमा यस अदालतमा के कस्ता प्रश्नहरु उठाइए र यस अदालतले के कस्ता आदेशहरु जारी गर्न्यो भन्ने बारेमा सरसरि हेर्नु र समीक्षा गर्नुपर्ने हुन आयो।

गतवर्षको चैत्रमा जब कोरोना महामारी नेपालमा बढ्न थाल्यो र मुलुक बन्दाबन्दीको अवस्थामा पुग्न थाल्यो तब हामी नेपालीहरु अलमलमा पर्यौ। हामीसँग यो अदृश्य शत्रुसँग लड्ने स्रोत साधन थिएन। जब राष्ट्र यस विषयमा बामे सर्न थालेको थियो, यस अदालतमा राहत वितरणमा पारदर्शिता नभएको, क्वारेन्टाइन् विश्व स्वास्थ्य संगठनको मापदण्ड अनुरूप तयार नगरिएको, रोग फैलिएको अनुपातमा परीक्षण विस्तार नभएको, स्वास्थ्य सेवामा जनताको सहज पहुँच नभएको, स्वास्थ्यकर्मीहरु असुरक्षित रहेको, कृषिक्षेत्र उपेक्षित रहेको आदि प्रश्नहरु उठाइए। अन्तरिम आदेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयको सुनुवाइको क्रममा कोभिडको परीक्षण मुलतः काठमाडौँमा केन्द्रित रही संख्यात्मकरूपमा पनि अत्यन्त न्यून रहेको, काठमाडौँबाहिर स्वस्थ्य पुर्वाधारहरुको अवस्था अत्यन्त नाजुक रहेको र कुनै रूपमा पनि महामारीको सामना गर्न सक्ने अवस्थामा सरकार नरहेको कुरासमेत जानकारीमा आएको थियो। यसै कुरालाई दृष्टिगत गरेर सबैपक्षको कुरा सुनिसकेपछि यस अदालतले २०७६।१२।२४ गते ०७६-WO-०९३३, ०७६-WO-०९३४, ०७६-WO-०९३६ का निवेदनहरुमा राहत वितरण गर्दा श्रम गरेर जीवन निर्वाह गर्ने व्यक्तिहरु र लकडाउनको कारण आय आर्जन रोकिएका व्यक्तिहरुलाई केन्द्रित गरी राहतको दुरुपयोग नहोस् भनी पारदर्शिता कायम गर्न र लक्षित व्यक्ति र परिवारको सही पहिचान गरी राहत वितरण गर्न, त्यसै गरी

² रोसनी पौडेल समेत वि. प्रधान मन्त्री तथा म.प.स. समेत ०७६-WO-०९६२ निर्णय मिति २०७७।४।२१

८११

क्वारेन्टाइन् केन्द्रहरूको स्थापना विश्व स्वास्थ्य संगठनको मापदण्डअनुरूप बनाउन, होम् क्वारेन्टाइन्‌मा निगरानी राख्न, “परीक्षणको संख्या अत्यन्त न्यून देखिँदा परीक्षण केन्द्रहरू काठमाडौं उपत्यकाबाहिर अन्य शहरी केन्द्रहरूमा विस्तार गरी परीक्षणमा धेरैभन्दाधेरै जनताको सहज पहुँच पुऱ्याउन”, कोम्हिड-१९ बाहेकका अन्य आकस्मिक सेवालाई प्रभावित नहुने व्यवस्था गर्न, कृषि क्षेत्रमा संलग्न किसानहरूको सुरक्षा र राहतको व्यवस्था गर्न र महामारीको प्रकोपलाई दृष्टिगत गरेर “आई. सि. यु. बेड स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, प्रदेश तहका अस्पतालहरूमा समेत विस्तार गर्नु र जनताको पहुँच शीघ्र बढाउन्” भन्ने समेत आदेश गरेको थियो। चैत्र २४ गते माथि उल्लिखित रिट निवेदनहरूको सुनुवाइ गर्न बस्दा महामारीले के कस्तो रूप लिन्छ भन्ने कुरा यकीन थिएन, त्यसैले लिखित जवाफ परेको १५ दिनभित्र उक्त रिट निवेदनहरूको सुनुवाइको लागि पेश गर्नु भन्ने पनि संयुक्त इजलासले आदेश गरेको थियो।

यस अदालतले गत वर्षको चैत्र २४ गते उक्त आदेश गर्दा मुलुक बन्दाबन्दीमा थियो। बन्दाबन्दीको अवस्था बढ्दै गएपछि स्वभाविकरूपमा काठमाडौं उपत्यका लगायत नेपालका शहरी क्षेत्रमा रोजगारी, स-सानो व्यवसाय, दैनिक ज्यालादारी गरी खाने तथा निजीक्षेत्रका होटल, रेष्टरेन्ट आदि क्षेत्रमा काम गर्ने मजदुर र विद्यार्थी लगायतका व्यक्तिहरू प्रभावित हुन थाले। बन्दाबन्दीको बाबजुद जब सडकमा आ-आफ्नो घर जान पैदलै हिँडिरहेका निरीह मानिसहरूको लर्को देखिन थाल्यो, तब उनीहरूको जीवन, जीविका, स्वास्थ्य, सम्मान र सुरक्षा समेतको विषय उठाई अर्को सार्वजनिक सरोकारको निवेदन (०७६-WO-०९३६) यस अदालतमा दर्ता हुन आयो। त्यसमा सुनुवाइ गर्दै यस अदालतले २०७७ साल बैशाख ५ गते विकल्पको अभावमा वाध्यतामा परेका र हाल काठमाडौं लगायत अन्य विभिन्न शहरी क्षेत्रहरूबाट पैदलै प्रस्थान गरिसकेका जनताहरूलाई स्वास्थ्य परीक्षण गर्न मोवाइल समूहहरू परिचालन गरी अविलम्ब राजमार्गहरूबाट सवारी साधनहरूको निःशुल्क व्यवस्था गरी उनीहरूको गन्तव्य स्थानमा पुऱ्याई दिनू। सो गर्दा महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक र शारीरिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिहरूको विशेष सुरक्षा गर्नु भन्नेसमेत आदेश गन्यो। सोही आदेशमा जिल्ला अस्पतालमा समेत आई. सि. यु. बेड र स्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न सक्ने जनशक्ति विस्तार गर्नु जनघनत्व बढी भएका र स्वास्थ्य सेवा पहुँचको हिसाबले समेत आवश्यक र उपयुक्त देखिएका शहरी क्षेत्रहरूमा परीक्षण केन्द्रहरू स्थापना गर्नु स्वास्थ्य सम्बन्धी मेसिन, सामग्री र औषधिसमेत खरिद गर्दा विश्व स्वास्थ्य संगठनको मापदण्ड अनुकूल हुनेगरी खरिद गर्नु भन्ने र

“हाल उद्योग, कलकारखाना बन्द रहेको र रोजगारी गुमेको कारण ग्रामीणक्षेत्रमा फर्किएका जनताहरूको उपलब्धतालाई कृषिक्षेत्रको पुनर्जागरणको अवसरको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने हुँदा स्थानीय तहमा बीउ बिजन, मल, कृषिऔजार आदि अवस्था अनुसार निःशुल्क वा सहलियत दरमा सहजरूपमा उपलब्ध गराउने र कृषिबाली र पशुधनसमेतको बिमार्फत ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई स्वावलम्बी अर्थतन्त्रको रूपमा विकास गर्न प्रदेश र स्थानीय तहसमेतको समन्वयमा आवश्यक कार्य अविलम्ब गर्नु गराउन् भन्नेसमेत उल्लेख गर्न्यो। त्यसपछि पनि सुधारगृहमा रहेका बालबालिकाको सुरक्षा(पुर्ण बैठकको २०७६।१२।११ को निर्णय र तत्पश्चात इजलासबाट भएका परमादेशका आदेशहरू), थुनुवा बन्दीहरूको सुरक्षा (०७६-WO-०३३०, ०७६-WO-०९३९), सर्वसाधारण मानिसहरूउपर सुरक्षा संयन्त्रबाट गरिएका व्यवहारको विषय(०७६-WO-०९४१), विदेशमा अलपत्र परेका मजदुरहरूको स्वदेश फिर्ती (०७६-WO-०९४०), कोभिड सम्बन्धी संयन्त्रमा महिलाहरूको सहभागिता (०७६-WO-०९६२), विद्यार्थीहरूको पठन पाठन, किसानहरूलाई सहलियतदरमा ऋण, करमा सहलियत, खाद्य सुरक्षा(०७६-WO-०९३७) कोभिड-१९ संक्रमण भै एकान्तबासमा गएका व्यक्तिहरू सो रोगबाट मुक्त भएको यकीन गर्न पुनः परीक्षण गर्ने (०७६-WO-०९७३) आदि विषयमा विभिन्न रिट निवेदनहरू यस अदालतमा परेका र यस अदालतबाट विभिन्न आदेशहरू भएको पाइन्छ। विदेशमा अलपत्र परेका मजदुरहरूको हकमा “श्रम स्वीकृति लिई वैदेशिक रोजगारीमा गएका, करारको अवधि नपुगी फर्कनुपर्ने अवस्थामा रहेका तथा गन्तव्य मुलुक वा रोजगारदाताबाट टिकट प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्थामा रहेका व्यक्तिहरूमध्ये पनि रोजगारीको प्रकृति, आयस्रोतसमेतका कारण आफ्नो खर्चमा स्वदेश फर्कन नसक्ने अवस्था भै अलपत्र परेका वैदेशिक रोजगारीमा गएका नागरिकहरूको हकमा कुटनीतिक नियोग वा श्रम सहचारीबाट उद्धार गर्नुपर्ने अवस्था रहेको भनी प्रमाणित भएका कामदारहरूलाई नेपाल ल्याई गन्तव्य स्थानसम्म पुन्याउनु पर्ने दायित्व राज्यको हुँदा रिट निवेदकसमेतको संलग्नतामा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग संक्षिप्त परामर्श गरी एक कार्यविधि बनाई योगदानकर्ताको वैधानिक अपेक्षा र कोषको न्यायपूर्ण प्रयोगबीच सन्तुलन कायम हुनेगरी तत्काल उद्धारको प्रक्रिया शुरू गर्नु भन्नेसमेत आदेश यस अदालतबाट भएको अवस्था छ। यसरी समग्रमा हेर्दा कोभिड संक्रमणबारे पूर्वसावधानी र सुरक्षा, परीक्षण सुविधा र पहुँचमा वृद्धि, परीक्षण एवं क्वारेन्टाइनसमेतको गुणस्तरीयता, जिल्लास्तरसम्म आई. सि. यु. वेड सहितको स्वास्थ्य पुर्वाधारको विकास, उपचार र सुरक्षामा खटिएका व्यक्तिहरू तथा स्वास्थ्य जोखिम वा सम्भाजिक उपेक्षा समेतको कारण विशेष

५१०

जोखिममा रहेका व्यक्तिहरुको जीवन र स्वास्थ्य समेतको सुरक्षा, अलपत्र परेका श्रमिक र अन्य जनताको उद्धार, विदेशमा अलपत्र परेका श्रमिकहरुको स्वदेश फिर्ता गर्ने व्यवस्था, राहत वितरणमा पारदर्शिता, जनताउपर गरिने व्यवहारमा मानवीयता, कृषिक्षेत्रको पुनर्जागरण, जनजीविकाको रक्षा, समानता, विभेदहीनता, समावेशिता, सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षा आदि विषयमा अन्तरिम आदेशहरु भएको देखिन्छ। यसका साथै यस अदालतको बृहत पूर्ण इजलासबाट ०७६-RE-०३९२ को प्रतिवेदन एवं ०७६-WO-०९४४ को निवेदनसमेतको सुनुवाइ गरी बन्दाबन्दीको समयलाई शुन्य समयावधि घोषणा गर्दै सो अवधिमा म्याद तारेख नगुञ्जने व्यवस्था गरी न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई प्रभावित हुन नदिई यथावत कायम गरेको पनि छ^३। यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट रोशनी पौडेयाल समेतको रिट निवेदनमा सरकारका नाउँमा कोभिड-१९ को महामारीलाई संवोधन गर्न एकीकृत ऐन जारी गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी गरेको अवस्था समेत अहिले छ^४।

कोभिड महामारीको सामना गर्ने क्रममा सरकारको तर्फबाट शुरुको अवस्थामा भन्दा धेरै कार्यहरु अवश्य भएका छन्; परीक्षणको क्षमता बढाउने, उपचारको लागि अस्पताल तोकी आवश्यक व्यवस्था गर्ने, काठमाडौं उपत्यका बाहिरका शहरहरुमा पि.सि.आर. परीक्षण विस्तार गर्ने, राहत वितरण गर्ने आदि विषयमा केहि महत्वपूर्ण कार्यहरु भएको देखिएको छ। अनि कोभिड-१९ को महामारीद्वारा सिर्जित परिस्थितिको सामना गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न निर्देशिका, मापदण्ड र आदेशहरु जारी गरेको पनि पाइएको छ^५ भने यस अदालतको आदेशबमोजिम मिति २०७७।०६।०५ मा जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७ पनि जारी गरेको अवस्था समेत देखिएको छ^६। जनस्तरमा यस रोगबाटे केहि हदसम्म सचेतना फैलाइएको पनि छ। कोभिड

^३ हेतुहोस् २०७७।२।१५ मा भएको अडबड निकास सम्बन्धी आदेश

^४ रोसनी पौडेल समेत वि. प्रधान मन्त्री तथा म.प.स. समेत ०७६-WO-०९६२ निर्णय मिति २०७७।४।२१

^५ विदेशबाट नेपाल आउन चाहने तथा विदेशमा अप्ट्यारोमा परेका नेपालीहरुको लागि स्वदेश आउन सहजीकरण गर्ने सम्बन्धी आदेश, २०७७; कोरोना भाइरस महामारीको अवधिमा आश्रयस्थल सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्ड २०७७; कोभिड-१९ का लागि केश अनुसन्धान तथा कन्ट्याक्ट खोज पट्टाल टीम परिचालन अन्तरिम निर्देशिका, २०७७ कोभिड-१९ का बिरामीहरुका उपचारमा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न स्वार्थ्यकर्मी तथा अन्य कर्मचारीहरुको व्यवस्थापन सम्बन्धी मार्ग निर्देशन, २०७७; कोभिड-१९ महामारीको सन्दर्भमा जेष्ठ नागरिकहरुको सेवा प्रवाह सम्बन्धी मापदण्ड २०७७; कोभिड-१९ को संक्रमितहरुको आइसोलेशन सम्बन्धी स्वास्थ्य मापदण्ड २०७७; क्वारेन्टाइनमा रहेका व्यक्तिका लागि स्वास्थ्य सम्बन्धी व्यवस्था, २०७७; कोभिड-१९ रोगका महामारीको समयमा आपत्तिविन्दुमा अपनाउनुपर्ने सुरक्षाविधि २०७७; कोभिड-१९ का कारण मृत्यु भएका व्यक्तिहरुको शव व्यवस्थापन सम्बन्धी संक्षिप्त कार्यविधि, २०७७; Health Sector Emergency Response Plan: Covid-19 Pandemic समेत जारी गरेको देखिन्छ।

८१४

रोगको परीक्षण र उपचारमा चैत्रको शुरुमा जे जस्तो अवस्था थियो हाल त्यस्तो अवस्था अवस्थ्य छैन। तर संक्रमण बढिरहेकोको जुन अवस्था अहिले छ, सबै ठीक छ भनी चुप लागेर बस्ने अवस्था यो होइन। विध्यमान परिस्थिति हेर्दा संक्रमणले हामीलाई उछिनेको र हामी सकि नसकि त्यसको पछि पछि दौडिएको अवस्था अहिले देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा फेरि पनि संविधान बमोजिम सरकार चल्यो वा चलेन, जनताको अधिकार को रक्षा हुन सक्यो वा सकेन भन्ने प्रश्न उठिरहेकै छन् र यस अदालतले सरकारको कुरा समेत सुनी आफ्नो संविधानिक कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्था आइपरेकै छ। यस अदालतमा दायर भएका सबै रिट निवेदन, आदेशहरु र सरकारद्वारा जारी भएका नियमावली, निर्देशिका, मापदण्ड र आदेशहरुको उद्देश्य संविधानद्वारा प्रत्याभूत सम्मानपूर्ण जीवन लगायत संविधानको भाग ३ मा वर्णित अधिकारहरुको प्रचलन र भाग ४ मा वर्णित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वको कार्यान्वयन होस् भन्ने नै हो र यिनै व्यवस्थाहरुको रोहमा यस अदालतले आदेशहरु जारी गरी सरकारलाई निर्देश गर्ने हो र यसलाई कसैले अन्यथा लिनु र नचाहिदो इञ्जेस्ट दिएको मान्नु युक्तिसंगत ठहर्दैन।

प्रस्तुत रिट निवेदन लगायत कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित निवेदनहरुमा संविधानको धारा १८(१) धारा ३५(१) समेतका अधिकारहरु विस्तृत सरकारबाट काम गरिएको भन्ने जिकिर लिइएको छ। यसपूर्व दर्ता भएका निवेदनहरुमा पनि नेपालको संविधानको धारा १६, धारा १८ धारा ३५, धारा ३६ धारा ३८, धारा ३९, धारा ४२, धारा ४३, धारा ४४ का साथै संक्रामक रोग ऐन, २०२०, जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ लगायतका ऐनमा रहेका कुराहरु उठाइएको छ। संविधानका उपर्युक्त व्यवस्थाहरु नेपाली जनताको सम्मान, समानता, समावेशिताको साथै स्वास्थ्य, शिक्षा, सहभागिता र सुरक्षा जस्ता कुराहरुसँग सम्बन्धित छन् भने यी कुराहरु महिला, बालबालिका र जेष्ठ नागरिक जस्ता विशेष वर्गको संरक्षणसँग पनि जोडिएका छन्। कोभिड महामारीको सन्दर्भमा यी अधिकारहरु विशेष महत्वपूर्ण किन पनि हुन्छन् भने कोभिड भाइरसको संक्रमण राष्ट्रका विशिष्ट नागरिकदेखि सर्वसाधारणसम्म सबैलाई हुनसक्ने भएपनि यसले पार्ने प्रभाव भने समाजका उपेक्षित र विचित्रिकरणमा परेका, शारीरिक र मानसिक कारणले बढी जोखिममा रहेका जनतालाई बढी हुन्छ। समाजका धनी र समर्थवानलाई रोग लाग्न सक्छ, राम्रो उपचारप्राप्त गर्न नसकेमा उनीहरु मर्न पनि सक्छन्। तर गरीब र निमुखाहरु त रोग र भोक दुवैकुराले पिलिसन्छन् र दुवैको चपेटामा परी मर्छन्। हाल यस्तो स्थिति परिरहेकै छ। यही कारणले समानता मात्र होइन विभेदहीनता र संविधानद्वारा प्रत्याभूत अधिकारमार्फत सिर्जित राज्यको संरक्षणात्मक छहारीभित्र

Ch. DR

उपायहीन, अलपत्र परेका वा जोखिममा परेका जनतालाई जतनपूर्वक ल्याइनुपर्छ। हास्त्रे संविधानमा उल्लिखित अधिकारहरूको व्यवस्था हेर्दा यो सक्षम मात्र होइन असक्षम र असक्षम बनाइएका वर्गको संरक्षण र अधिकारको प्रचलनप्रति बढी संवेदनशील रहेको सजिलै बुझन सकिन्छ। सामाजिक न्याय, सामाजिक सुरक्षाका हकसमेतलाई प्रचलनीय हक मानेको र समतामूलक समाज तथा समाजवादप्रति प्रतिवद्ध राज्य व्यवस्थाले संविधानका यी मूल दर्शनहरूलाई अनदेखा गर्न कदापि मिल्दैन। संविधानमा किटान गरिएका जनताका मौलिक हकहरूको हरसम्भव संरक्षण गर्नु लोककल्याणकारी राज्यको सर्वोपरि दायित्व हो।

अधिकारहरू तब मात्रै सार्थक हुन्छन् जब नागरिकले अधिकार उपभोग गर्न पाउँछन्, अर्थात राज्यद्वारा प्रदान गरिएको सुविधा वा व्यक्तिगत जीवनमा हासिल गरेको उपलब्धि सुशासनका साथै संविधानमा वर्णित अधिकारको कारण सम्भव भएको हो भनी उनीहरूले अनुभूत गर्न पाउँछन्। त्यसैले अधिकारको उपभोगको निम्नि कुनै सकारात्मक व्यवस्था गरिएको छ मात्र भनेर हुँदैन। जनतामा हक अधिकारहरूको बास्तविक उपभोगका साथै उपभोगको अनुभूति पनि हुनुपर्छ। उदाहरणको लागि स्वास्थ्य केन्द्र खोलिएको छ वा निःशुल्क औषधिको व्यवस्था गरिएको छ मात्र भनेर हुँदैन ती व्यवस्थाहरूको उपभोग जनताले यथार्थमा गर्न पाएका छन् वा छैनन्, स्वास्थ्य संस्था सहज पहुँचमा छ वा छैन, त्यहाँ आवश्यक जनशक्ति, औषधिमुलो उपलब्ध छ वा छैन, छ नै भने पनि छ भन्नेबारे समुदायमा जानकारी छ वा छैन, कतै संस्थागत उपेक्षा वा 'अनियमितताका कारण सो उपभोग हुन पाएको पो छैन कि? वा जो समर्थवान छन् जसलाई राज्यको सहयोग नै चाहिदैन उनैले नै सबै सुविधा लिइरहेको अवस्था पो छ कि?, उद्देश्य र उपायको परीक्षण (End- means test) गर्दै सुविधाहरू वितरण नगरिएको वा कुशासन र चुहावटको कारण लक्षितवर्गमा गरिएको व्यवस्था पुग्न नै सकेको पो छैन कि? भन्ने आदि कुराहरू विशेषरूपले हेरिनुपर्छ। यी सबै गर्ने प्राथमिक दायित्व कार्यपालिकी निकायहरूको नै हो। यसमा कार्यपालिकाको स्थानमा आफूलाई राख्ने चाहना न्यायपालिकाको कदापि रहेदैन। तर दायित्व सुम्पिएका निकायहरूले आफ्नो दायित्व निर्वाह नगरेमा न्यायपालिकाले आफ्नो संवैधानिक कर्तव्य निर्बाह गर्नेक्रममा के गरियो वा गरिएन, वा के गर्नुपर्ने हो सो अवश्य हेर्नुपर्छ।

त्यसैले आजभोलि अधिकारहरू सवलीकरणका उपाय (Measures of empowerment) मात्र होइनन् ती समानता र सम्मानसँग सम्बन्धित मूल्य र मान्यता (Values) पनि हुन्। सार्वभौम जनताले अधिकारहरूमा सन्तीहित मल्यहरूको सहजप्राप्तिको निम्नि राज्यसंयन्त्रको

(Signature)

सिर्जना गरेका हुन्। यिनै संवैधानिक मूल्य प्राप्ति र सो मार्फत समाजमा सुख शान्ति र दीर्घकालीन समृद्धितर्फ कुनै जालझेल, ढिलाई वा आलस्य बेरार राज्य संयन्त्र उन्मुख रहनुपर्छ। सार्वभौम जनताले संविधानसभामा पठाएका आफ्ना प्रतिनिधि मार्फत निश्चित गरेको संवैधानिक लक्ष्य, सो लक्ष्य प्राप्त गर्न तोकेको मार्ग र कोषेदुङ्गाको रूपमा अभिव्यक्त गरेका स्थुल मान्यताहरूको अनुशारण गरी लक्ष्यउन्मुख रहेमामा मात्र राज्य संयन्त्रले संवैधानिक नैतिकताको (Constitutional Morality) अनुशारण गरेको मानिन्छ।

संविधान आफै कार्यान्वयन हुँदैन, यसको कार्यान्वयन राज्यसंयन्त्र मार्फत हुने हो। सार्वभौम जनताका अधिकारको सम्मान गरेको छु भन्ने तर व्यवहारमा नगर्ने, योजनाबद्द तरिकाले अधिकारको कार्यान्वयन नगर्ने, योजनासम्म पनि निर्माण नगर्ने, जनताको जीवनमा समयसारिणीमा आधारित सकारात्मक परिवर्तन नआउने, जसको निम्ति वा जसको अधिकार प्रयोग गरी संविधान बनेको हो सो वर्ग उपेक्षित रहने, निर्वाचन सीमितवर्गलाई सरकारमा पुऱ्याउने र निष्कन्टकरूपमा सत्ता सुख उपभोग गर्ने एउटा प्रपञ्च मात्र बन्ने, निर्वाचन सकिएपछि जनताहरू उहिरूपमा उपेक्षित रहने, लोककल्याण, सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षा शब्दमा मात्र सीमित रहने, यस्तो व्यवस्था र व्यवहार लोकतन्त्रको मर्म अनुकूल हुँदैन। बरु यस्तो अवस्था र व्यवस्था संवैधानिक नैतिकताको समेत विपरीत हुन जान्छ। संविधानवादले हरेक प्रकृतिको सत्ता कब्जा र जालसाजलाई रोक्छ र अधिकारको संरक्षणमार्फत हासिल हुने सम्बृद्धिलाई सरकारको एकमात्र अभिष्टको रूपमा हेर्छ। त्यसैले आजभोलि अधिकारको संरक्षण कुन मात्रामा भएको छ, अधिकारको संरक्षण मात्र होइन अधिकारको गुणस्तरीय संरक्षण (Quality protection of rights) भएको छ वा छैन भन्ने कुरालाई विशेष महत्वकासाथ हेरिन्छ र राज्यका संरचना, गरिएका व्यवस्थाहरू तथा अधिकारको संरक्षण निम्ति चालिएका कदमहरूको सापेक्षतामा अधिकारको संपरीक्षण (Right Audit) पनि गरिन्छ। मूलतः आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको सान्दर्भमा यी कुराहरूलाई विशेष सतर्कतापूर्वक हेरिन्छ र हेरिनुपर्ने हुन्छ। यी लगायत सरकार समुचित संवैधानिक साध्य (Proper constitutional ends) अनुरूप चले वा नचलेको विषयसमेत न्यायिक पुनरावलोकनका विषय बन्दून् र न्याय व्यवस्थाको अर्जुन दृष्टि पनि यसैतर्फ केन्द्रित रहनुपर्छ। यसो गरेमा मात्र संविधानद्वारा स्थापित नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्थाले काम गर्ने, अधिकारहरूको उपभोग सहज हुने, विधिको शासन जीवन्त वास्तविकतामा बदलिने एवं न्यायपालिकालगायत सरकारका संयन्त्रहरूले संविधान अनुरूप व्यवहार गरेको देखिन सक्ने हुन्छ।

GDP

प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकहरूले विशेषरूपमा नेपालको संविधानको धारा ३५ को उपधारा (१) को व्यवस्थातर्फ इजलासको ध्यानाकर्षण गर्नुभएको छ। निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान् बरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूले पनि संविधानको यो व्यवस्थालाई जोडदाररूपमा उठाउँदै कोभिड-१९ को परीक्षणमा शुल्क लिने कार्य धारा ३५(१) विपरीत हुने कुराको जिकिर गर्नुभएको छ। संविधानको धारा ३५(१) मा “प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन” भन्ने उल्लेख भएको छ। संविधानमा प्रयुक्त “आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा” भनेको भईपरी आउने सेवा मात्र नभै अकस्मात आउने आपतकालीन् अवस्थामा प्रदान गरिनुपर्ने सेवा पनि हो। कोभिड-१९ को महामारीको सन्दर्भमा प्रदान गरिने स्वास्थ्य सेवा आकस्मिक सेवा र आधारभूत सेवा दुवै हुनाले यो सेवा तत्काल र निःशुल्क प्रदान गरिनुपर्ने हुन्छ। आधारभूत र आकस्मिक स्वास्थ्य राज्यको सर्वोच्च प्राथमिकतामा रहेमा मात्र नागरिकहरू स्वस्थ र सक्रिय रहन सक्छन्। यिनै स्वस्थ र सक्रिय नागरिकको लगानि र सहभागितामा मुलुक अघि बढ्ने हो; यो जीवन्त वास्तविकतालाई कसैले भुल्न मिल्दैन।

यसै सन्दर्भमा “आधारभूत स्वास्थ्य सेवा” भित्र के कुरा पर्दैन् भनी हेर्दा जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा २(ख) मा “आधारभूत स्वास्थ्य सेवा” भन्नाले दफा ३ को उपदफा(४) बमोजिम आम नागरिकको स्वास्थ्य आवश्यकता पूर्तिका लागि राज्यबाट सुलभरूपमा निःशुल्क उपलब्ध हुने प्रवर्धनात्मक, प्रतिकारात्मक, निदानात्मक, उपचारात्मक र पुनर्स्थापनात्मक सेवा संझनुपर्दै” भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ भने सोही ऐनको दफा ३ को उपदफा (४) को देहाय खण्ड (ग) मा सरुवा रोग सम्बन्धी सेवा र खण्ड (छ) मा सामान्य आकस्मिक अवस्थाको सेवालाई आधारभूत सेवा अन्तरगत नै राखिएको र स्वास्थ्य मन्त्रालयको लिखित जवाफमा “SARS-CoV-2 भाइरसको कारणबाट हुने कोरोना भाइरस रोग (COVID-१९) एक सरुवा रोग हो” भनी स्वीकार गरिएबाट कोभिडसँग सम्बन्धित प्रवर्धनात्मक, प्रतिकारात्मक, निदानात्मक, उपचारात्मक र पुनर्स्थापनात्मक सबै प्रकारका सेवाहरू निःशुल्क हुनुपर्नेमा कुनै द्विविधा रहेन।

यहाँ मुख्यरूपमा कोभिड-१९ को पि.सि.आर. परीक्षण निःशुल्क हुनुपर्ने वा सशुल्क पनि हुन सक्ने भन्ने विवाद उठेको छ। यो आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र सामान्य आकस्मिक सेवाभित्र पर्ने हुँदा यो सेवा कसैलाई संशुल्क र कसैलाई निःशुल्क गरिनुहुँदैन; यसो गरिनु संविधानको धारा १८(१) विपरीत हुन्छ भन्ने जिकिर निवेदकतर्फबाट लिइएको छ भने विपक्षी

G/10

स्वास्थ्य मन्त्रालयको लिखित जवाफ हेर्दा “महामारीको समयमा कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित लक्षण तथा चिन्हहरु भएका व्यक्तिहरु... कोभिड-१९ को संक्रमणको शंका भएका र संक्रमितको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका सम्पूर्ण नागरिकहरुको हक्कमा राज्यले निःशुल्करूपमा नै PCR परीक्षण गर्ने गरिरहेको छ। कोभिड-१९ को संक्रमणको शंकाको दायरामा नपरेका तर भिसा प्रयोजनका लागि तथा स्वेच्छाले परीक्षण गराउन चाहनेहरुको हक्कमा निजी तथा सामुदायिक अस्पतालहरुबाट समेत निश्चित शुल्क लिई PCR परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाईएको हो। यसका अलावा तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था र प्रयोगशालामा आउने जो कोहीलाई हालसम्म पनि निःशुल्करूपमा PCR परीक्षण भईरहेको छ” भन्ने उल्लेख भएको छ। लिखित जवाफको यो व्यहोरा हेर्दा तिनवटा कुराहरु देखिन्छन् क) लक्षण तथा चिन्हहरु भएका तथा कोभिड-१९ को संक्रमणको शंका भएका र संक्रमितको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेका व्यक्तिहरुलाई निःशुल्क परीक्षण गरिने; ख) शंकाको दायरामा नपरेका तर भिसा प्रयोजनका लागि तथा स्वेच्छाले परीक्षण गराउन चाहनेहरुको हक्कमा निजी तथा सामुदायिक अस्पतालहरुबाट समेत निश्चित शुल्क लिई PCR परीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिने; ग) तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था र प्रयोगशालामा आउने जो कोहीलाई हालसम्म पनि निःशुल्करूपमा PCR परीक्षण गरिने। यसरी हेर्दा खण्ड क) मा उल्लिखित जवाफ स्पष्ट भए पनि खण्ड ख) र ग) को जवाफ स्पष्ट देखिन्दैन, किनभने प्रथमतः तिनवटै वर्गका व्यक्तिहरु रहरले होइन कुनै न कुनै वाध्यतामा परीक्षणको लागि अस्पताल वा स्वास्थ्यकेन्द्रमा आएका हुन्छन् यसमा स्वेच्छा भन्ने कुनै कुरा नै हुँदैन। दोस्रो, जे जस्तो प्रयोजनको लागि भएपनि पि.सि.आर. परीक्षणको उद्देश्य व्यक्तिमा संक्रमण भएको छ वा छैन भनी पत्ता लगाउने र नभएमा शंका निवारण गर्ने नै हुन्छ। त्यसैले भिसाको प्रयोजनको लागि सरकारी संस्थामा कोही परीक्षणको लागि आउँछ भने के प्रयोजन हो भन्ने नसोधी निःशुल्क परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसो गर्नु किन पनि आवश्यक हुन्छ भने जसरी हामीहरुले विदेशबाट कोही पनि संक्रमित व्यक्ति नेपाल नआबस् भन्ने चाहन्छौं, अर्को मुलुकले पनि त्यस्तै कुरा चाहनु अस्वाभाविक हुँदैन। अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको आधार भाइचारा, अन्तरनिर्भरता र सहकार्य रहेको कुरालाई मध्येनजर गर्दा यस्तो अपेक्षा गरिनु स्वाभाविक नै हुन्छ।

यद्यपि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले सो बारेमा कुनै तथ्याङ्क प्रतिवेदन वा लिखित जवाफमा पेश गरेको छैन तर, जे जस्तोरूपमा र जे जति समय लिएर हाल परीक्षण भैरहेको छ, सोलाई हेर्दा भिसाको लागि दरखास्त दिने व्यक्तिहरु सरकारी अस्पताल वा प्रयोगशालामा

GA(R)

परीक्षणको लागि लामलाग्न नगन्यरूपमा जान्छन् भनी सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। कानूनी र व्यवहारिकरूपमा हेर्दा पनि प्रवर्द्धनात्मक, प्रतिकारात्मक, निदानात्मक सेवा पनि आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा पर्ने भनी जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ मा नै स्वीकार गरिएको हुँदा भिषा प्रयोजनको लागि हामी परीक्षण गर्दैनौं भनी सरकारी निकायले भन्नु संविधान र कानून अनुरूप हुने देखिंदैन। साथै सो प्रयोजनका लागि पि.सि.आर. परीक्षण गर्नका निम्ति नागरिकले रातको २ बजे देखि लाइनमा बस्नुपर्ने अवस्था रहेको भन्ने बहसको क्रममा खुल्न आएकाले सो को सहजताका लागि यथोचित प्रबन्ध तुरन्त गर्नु पनि सरकारको अनिवार्य दायित्व रहेको देखिन्छ; सो को प्रबन्ध तत्काल सरकारले गर्नुपर्ने देखिन्छ।

जहाँसम्म लक्षण र चिन्ह देखिएकाको मात्र निःशुल्क परीक्षण गर्ने भन्ने कुरा छ प्रस्तुत रिट निवेदन र यस अदालतमा परेका अन्य रिट निवेदनहरूमा दिइएको लिखित जवाफ र स्वास्थ्य मन्त्रालयका पदाधिकारीहरूसँग गरिएको छलफलबाट यो रोगको संक्रमण हुँदा सबैमा लक्षण देखिंदैनन् तर संक्रमण भएका तर लक्षण नदेखिएका व्यक्तिहरूले पनि अरुलाई कोभिड-१९ सार्न सक्छन् भन्ने बुझिएको छ। त्यसैले लक्षण तथा चिन्ह भएका व्यक्तिहरूको मात्र परीक्षण गर्नु, अरुको गर्दिन भन्नु संविधान र स्वयं जनस्वास्थ्य सेवा ऐनको व्यवस्था विपरीत हुने देखिन्छ। हो, सरकारले प्रारम्भिक सोधपुछ वा परीक्षणबाट लक्षण वा शंका नदेखिएका वा तत्कालै परीक्षण गर्दा यकीनसाथ संक्रमण छ वा छैन भन्न नसकिने व्यक्तिलाई यति दिनपछि यो केन्द्रमा आई परीक्षण गर्नु भनी टोकन दिई पठाउन सक्छ, तर सरकारी स्वास्थ्य केन्द्र वा प्रयोगशालामा आउने व्यक्तिहरूलाई त्यसै फर्काउन वा निजी प्रयोगशालामा जाऊ भनी पञ्चाउन, मिल्दैन। फेरि, विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको लिखित जवाफमा “तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था र प्रयोगशालामा आउने जो कोहीलाई हालसम्म पनि निःशुल्करूपमा PCR परीक्षण भईरहेको छ” भनिएकोबाट तोकिएको सरकारी स्वास्थ्य संस्था वा प्रयोगशालामा आउने जोसुकै व्यक्तिको पनि निःशुल्क परीक्षण गर्न स्वीकार गरेको देखिएको र सरकारी स्वास्थ्य संस्थामा निःशुल्क नै परीक्षण गर्नुपर्ने भएबाट समेत सरकारले शुल्क लिएर परीक्षण गर्न पाउँछ भन्न मिल्ने देखिंदैन।

जहाँसम्म सरकारबाट अनुमति लिएका निजी अस्पताल र प्रयोगशालाको प्रश्न छ, ती अस्पताल र प्रयोगशालालाई प्रस्तुत रिट निवेदनमा विपक्षी बनाइएको देखिंदैन। स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले मिति २०७७।६।७ मा यस अदालतमा पेश गरेको प्रतिवेदन हेर्दा हाल

६१ (८)

आएको भन्ने खुल्न आयो। प्रतिवेदेनमा पि.सि.आर. परीक्षणको शुल्क रु २०००। तोकिएको भन्ने उल्लेख भएवाट रिट निवेदन दिंदाको मितिभन्दा पछि पनि शुल्क घटाइएको रहेछ भन्ने देखियो। निजी अस्पताल नाफामूलक संस्था भए पनि महामारीको समयमा सरकारको निर्देशन र शुल्क' निर्धारणलाई अस्पताल र प्रयोगशालाले मान्नु नै पर्ने हुन्छ। कम्पनीहरूको सामाजिक दायित्व अन्तर्गत पनि उनीहरूले सेवा दिन अस्वीकार गर्न मिल्दैन। जहाँ संविधानद्वारा प्रत्याभूत हकहरूको कार्यान्वयनको कुरा आउँछ, नीजि संस्थानहरूले पनि म हकहरूको सम्मान गर्दिन; मलाई संविधानको मतलब छैन भन्न मिल्दैन। यदि त्यसो भनेमा अधिकारहरूको कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त आदेश दिने दायित्व सरकारमा रहन्छ र सरकारले नगरेमा यस अदालतले उपयुक्त आदेश दिन सक्छ। संवैधानिक विधिशास्त्रमा यसलाई अधिकारहरूको तेस्रो कार्यान्वयन (Horizontal enforcement of rights) र अधिकारहरूको दिसिमान प्रभाव (Radiant Effect of rights) भनिन्छ। यस्तो प्रभाव दिने कार्यमा योगदान गर्नु अदालतको कर्तव्य पनि बन्दछ। तर महामारीको सन्दर्भमा र संविधानद्वारा प्रत्याभूत हकहरूको कार्यान्वयन र प्रचलन गराउनुपर्ने प्राथमिक दायित्वको प्रश्न छ यस्तो दायित्व प्राथमिकरूपमा सरकारले नै बोक्नुपर्छ। त्यसैले सरकारी संयन्त्रबाट नै परीक्षणको दायरा बढाउन र परीक्षण पूर्णतः निःशुल्क र सहजरूपमा गरिने व्यवस्था सुनिश्चित गर्नु संविधानतः आवश्यक देखिन्छ। यस अदालतले यसपूर्व पनि पटक-पटक परीक्षणको दायरा बढाउन् शहरी केन्द्रहरू र जनघनत्व बढी भएका स्थानहरूमा परीक्षण केन्द्रहरू बढाउन् भनी अन्तरिम आदेश जारी गरिसकेको अवस्था हुँदा सो आदेशहरूको पालना सरकारबाट भै जनसंख्या र जनघनत्वको आधारमा नक्साडकन र मापदण्ड समेत बनाई आवश्यक संख्यामा थप परीक्षण केन्द्र स्थापना र जनशक्तिको परिचालन हुने अपेक्षा गरिएको छ। हो, तत्कालप्राप्त स्रोत साधनको आधारमा सरकारका कार्यहरूको प्राथमिकीकरण हुन सक्छ तर, जनस्वास्थ्य जस्तो मूलकार्य वा प्राथमिक कर्तव्यलाई नै पञ्चाउन सरकारले मिल्दैन। त्यसैले कोभिड-१९ संक्रमणको परीक्षण र उपचारको विषय सरकारको प्राथमिक दायित्वको विषय हुँदा विपक्षी मन्त्रालयबाट जो जहाँ समन्वय गर्नुपर्ने हो गरी दायित्वको निर्वाह हुने अपेक्षा गरी निजी स्वास्थ्य संस्थाको सम्बन्धमा यहाँ थप आदेश गरिएको छैन।

मुख्य कुरा, स्वास्थ्य सम्बन्धी पुर्वाधारको विकास बेगर जन स्वास्थ्यको रक्षा हुन सक्दैन। कुनै मुलुकहरूले पनि सो गर्न सकेका छैनन्। जो जसले यो अदृश्य शत्रुको विरुद्ध लड्न सकेका छन्, पुर्वाधारको विकास र जनशक्तिको परिचालनबाट मात्र यो सम्भव हुन सकेको हो भन्ने अब आमजानकारीको विषय भैसेको छ। फेरि, अधिकारहरूको

G (R)

अन्तरनिर्भरतालाई बिसेर स्वास्थ्य सम्बन्धी हक केवल एउटा हक मात्र हो भनी हेर्न मिल्ने पनि हुँदैन। यो हकमा प्रतिकूल असर पर्दा, शिक्षा, रोजगारी व्यवसाय आदिसँग सम्बन्धित हकहरुमा पनि असर पर्दै र अन्ततः मुलुक नै पछि धकेलिन्छ। यहि वास्तविकतालाई दृष्टिगत गरी वर्तमानमा मुलुकले सामना गरिरहेको कोभिड महामारीले ल्याएको राष्ट्रिय संकटलाई स्वास्थ्य सम्बन्धी पुर्वाधारको जनस्तरसम्म विकास गर्ने अवसरको रूपमा लिन र सोही बमोजिम योजनावद् रूपले द्रुतगतिमा कार्य गर्न विपक्षीलाई निर्देशन गरिएको छ।

यसै सन्दर्भमा उक्त मिति २०७७।०६।०७ को सो प्रतिवेदनमा जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७ को नियम ३ र अनुसूचि १ को हवाला दिँदै “अनुसूची-१ को खण्ड (३) मा सरुवा रोग सम्बन्धी सेवाको सूचीमा SARS-CoV-2 भाइरसको कारणबाट हुने कोरोना भाइरस रोग (COVID १९) उल्लेख गरेको पाइँदैन, अर्थात यो सरुवा रोग निःशुल्करूपमा उपलब्ध गराउनुपर्ने सेवा अन्तर्गत राखेको पाईँदैन” भन्ने जिकिर लिएको पनि देखियो। यो जिकिर विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको COVID-१९ सरुवा रोग हो भन्ने अभिव्यक्तिको विपरीत त छँदैछ, यस्तो जिकिर गर्दा मन्त्रालयले जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा ३ को उपदफा (४) को देहाय खण्ड (ग)मा सरुवा रोग सम्बन्धी सेवालाई आधारभूत सेवा मानिएको कुराकोसम्म पनि हेका राखेको पाइएन। ऐनमा नै सरुवा रोगलाई आधारभूत सेवा मानिएको अवस्थामा नियमावलीमा सरुवा रोगको सूचीमा SARS-CoV-2 भाइरसको कारणबाट हुने कोरोना भाइरस रोग (COVID १९) उल्लेख भएको छैन भन्ने कुराले कुनै कानूनी अर्थ र महत्व राख्दैन। नियमावलीको अनुसूची-१ को खण्ड (३) मा यो विषय नपरेको र ऐन अनुरूप नियम बनाइनु पर्ने भन्ने सामान्य समझको विषय हुँदा अनुसूची-१ को खण्ड (३) मा सरुवा रोग सम्बन्धी सेवाको सूचीमा SARS-CoV-2 भाइरसको कारणबाट हुने करोना भाइरस रोग (कोभिड-१९) लाई पनि अविलम्ब समेट्नु भनी विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ।

हाल सरकारी अस्पताल र प्रयोगशाला र विशेषतः काठमाडौँस्थित टेकु अस्पताल र प्रयोगशालामा परीक्षणको लागि मानिसहरुको ठूलो चाप रहेको देखिएको भन्ने कुरालाई छलफलको क्रममा सरकारी पक्षबाट स्वीकार गरिएको छ। काठमाण्डौँ उपत्यकाको जनसंख्या र जनधनत्वको अनुपातमा परीक्षण केन्द्र र अस्पताल सैया उपलब्ध नहुँदा जहाँ सुविधा छ भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ, निरुपाय जनता स्वभाविकरूपमा त्यहिं लामलाग्न पुग्छन्। तर त्यसरी लामो समयसम्म व्यक्तिहरुलाई लाममा राखिँदा परीक्षण केन्द्रबाट नै संक्रमण फैलिन सक्ने

[Signature]

हुन्छ। सो कुरालाई दृष्टिगत गर्दा तुरुन्त भीडको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने र पछिल्लो समयमा बढिरहेको संक्रमणको रफ्तारलाई हेर्दा योजनाबद्ध र व्यवस्थित तरिकाबाट काठमाडौं र जनघनत्व बढी भएका शहरहरूमा परीक्षणकेन्द्र र जनशक्ति तुरुन्त परिचालन गरी परीक्षण र उपचारको सुविधा बढाउनुपर्ने देखियो। हालको अवस्थामा सूचना प्रविधि समेत प्रयोग गरी संक्रमणको रफ्तार र सरकारले दिनुपर्ने स्वास्थ्य सेवालाई दृष्टिगत गरी कम्प्युटर मोडलिङ गर्दा एउटा निस्चित स्तर र मापदण्डमा पुर्वाधार विकास गर्न नसकिने भन्ने हुँदैन। त्यसैले लामबद्ध व्यक्तिहरूलाई छिटोभन्दा छिटो सोधपूँछ गरी, चाप कम हुने स्थानमा रिफर गर्ने, टोकन प्रणालीबाट परीक्षण गर्नेसमेतका व्यवस्था गर्नु र परीक्षणको नतिजा छिटोभन्दा छिटो पाउने व्यवस्था गर्नु गराउनु, परीक्षणको लागि अस्पताल वा स्वास्थ्य केन्द्रमा पुगेका व्यक्तिहरू दस पन्थ मिनेटभन्दा बढी परीक्षणको लागि कुर्नु नपर्ने, त्यसरी कुर्दा पनि सामाजिक दुरी कायम गर्ने व्यवस्था गर्नु, हाल भैरहेको संक्रमितहरूको चापलाई समेत हेरी बढी चाप भएका शहरी केन्द्रहरूमा निःशुल्क परीक्षण र उपचारको व्यवस्थासमेत थप गर्नु गराउनु भनी विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिएको छ।

अतः संक्षेपमा सार्वजनिक सरोकारको निवेदनको रूपमा नेपालको संविधानको धारा १३३(२)(३) अन्तर्गत दर्ता भएको प्रस्तुत निवेदनको मूल माग निःशुल्क परीक्षण भएपनि यो माग कोभिड-१९ महामारीको सन्दर्भमा आएको भै भूइँ सतहको अवस्थालाई पूर्व आदेशहरूको रोहमा समेत हेरी उपयुत आदेश गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। कोभिड महामारीकै सन्दर्भमा संवैधानिक र कानूनी हकको प्रचलनको विषयलाई लिएर यस अदालतमा सार्वजनिक सरोकारका निवेदनहरू परी विभिन्न आदेशहरू भैरहेको कुरा माथि उल्लेख गरिएकै छ। ती समस्त आदेशहरूको सकारात्मक रूपमा समीक्षा र पुनरावलोकन भै सरकारबाट कार्यान्वयन हुने अपेक्षा यस अदालतले गरेको छ। यो रोगले नेपालमा कुन रूप लिन्छ, के कस्तो क्षति पुर्याउँछ अझै पनि स्पष्ट हुन सकेको छैन। तर रिट निवेदनमा छलफल गर्न बस्दा मुलुकमा संक्रमणको प्रकोप विस्फोटक अवस्था तर्फ बढीरहेको देखिन्छ। यसको औषधि वा खोप बनी उपलब्ध नभएसम्म यो महामारीको कारण सिर्जित स्वास्थ्य र मानवीय संकटबाट सजिलै पार पाउन सकिने स्थिति देखिंदैन। त्यसैले पनि बढी-भन्दा बढी स्रोत र साधनको परिचालन गर्नुपर्ने, स्वास्थ्य सम्बन्धी पुर्वाधारहरू विकास गरिनु पर्ने अपरिहार्यता हाल बनेको छ। स्वास्थ्य सम्बन्धी महासंकटको यस घडिमा यस अदालतले दिएका पुर्वआदेशहरू अझ बढी सान्दर्भिक बनेका छन् भन्ने यस इजलासको ठम्याइ छ। स्वास्थ्य सम्बन्धी प्रमूख निकूल्य (Nodal agency) को रूपमा काम

Gopal

गर्ने गराउने दायित्व विपक्षी मन्त्रालयकै भएबाट प्रस्तुत रिट निवेदनमा लिइएको मागको सन्दर्भमा माथि उल्लेख गरे बमोजिम परमादेशको आदेशसहित विपक्षी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयलाई निर्देशित गरिएको हुँदा आदेशको कार्यान्वयनको लागि फैसलाको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीलाई पठाई प्रस्तुत मुद्दाको दायरी लगत कद्दा गरी मिसिल नियम बमोजिम अभिलेख शाखामा बुझाई दिनुहोला।

Gopal ८८६

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृतः- तेजप्रसाद पौडेल,

शाखा अधिकृतः- बिनिता भारती

कम्प्युटर अपरेटरः रेखा भट्टराई

इति संवत् २०७७ असोज १५ गते रोज ५ शुभम् ।